

Kolem roku 1700 vycházejí poslední závažná díla české beletrie a poslední česky psané práce vědecké. Začíná obecný ústup češtiny jako jazyka náročné a vědecké literatury. V následující epoše se česky psaná literatura žánrově zúží na homileтику a populární lidové čtení. Jistou představu o hudební terminologii předchozího údobí nám může poskytnout dílo Kašpara Vusína *Dictionarium von dreien Sprachen, Deutsch, Lateinisch und Böhmisch*, jehož 1. vydání nese vročení 1700. Literární historie toto lexikografické dílo posuzovala většinou negativně. Už Ottův slovník naučný (díl 26, s. 1077) tvrdí: „... V. podle vzoru Rosova vynalézal nová slova: hlubozník (basa), měsícopis (kalendář), čudnice (kuchyně), vonocit (nos), spěšnoved (poštovnír), tahohubka (dýmka) a připravoval tak půdu Pohlovi a Šimkovi. Jen neohroženému zakročení Dobrovského bylo děkovati, že těmito novotami nenastala propast mezi obrozující se řečí spisovnou a řečí lidu, pro vývoj našeho obrození tak nebezpečná. Přes tyto chimaerické novoty a neúplnost slovník V-ův dočkal se trojího vydání v době, jež neměla nic lepšího.“

Ve skutečnosti jsou tyto ilustrace převzaty z třicetistránkového tisku *Slovář český*, to jest: slova některá česká jak od latinářův, tak i od Němcův vypůjčená, zase napravená a v vlastní českou řeč obrácená k užívání milovníkův české řeči. K dostání v Praze u Kašpara Vusína v Jezuitské ulici 1716. Jeho autorem je F. Ryvola. Ten uvádí i několik volutaristicky tvořených patvarů z oblasti hudební: *bručka* nebo *hlubozník* „basa“, *mosazo-strunec* nebo *bijo-strunec* „clavicord“, *líboňka* „loutna“, *na zvon hořo-znamení dáti* „šturmovati“, *otáčně se hejbatí* „tan-covati“. Žádný z těchto neologismů ve Vusínově slovníku ovšem nenajdeme.

Negativní hodnocení Vusínova slovníku pak neopodstatněně vystupňovává Masarykův slovník naučný (VII, s. 763): „Z té rodiny pocházel snad i Kašpar V. v Praze, ... vydavatel vl. novotářského slovníku, plného libovolně tvořených slov...“ Ve skutečnosti nacházíme nevelký počet neologismů jen v německo-české části Vusínova slovníku. Jsou to kalky německých pojmenování, které mají zřejmě dokumentovat výrazovou rovnocennost češtiny s němčinou (např. kompozita *kravopastýř*, *nosikord*, *hlavošpičatý*, *doluhoditi*...). V česko-německé části je však jako hesla nenacházíme. V 1. vydání z r. 1700, s nímž jsme pracovali, není ani jeden z výrazů vytykánych v Ottově slovníku, a to ani v německo-české, ani v česko-německé části. Dobrovský se ve svých *Geschichte der böhmischen Sprache und Literatur* (1792) o Vusínovi vůbec nezmiňuje, žádná výhrada vůči Vusínovi není ani v jeho předmluvě k slovníku Tomsovu (1791). V předmluvě svého německo-českého slovníku (1821) Dobrovský vytyká Vusínovi drobné nepřesnosti, nikoli však neústrojně neologizování. V podtitulu Vusínova slovníku se pak tvrdí: „Alles richtig in einem Alphabet aus unterschiedlichen Büchern und Dictionarien sambt ihrer Art und Genere fleißigermassen zusammengetragen.“ Spíš než na indexu ke Komenského spisu *Ianua*, jak tvrdí Ottův slovník naučný

v citovaném hesle Vusín, je tento slovník založen na lexikografických dílech Veslavínových. Přesvědčuje nás o tom shoda řady hesel z hudební terminologie, a to zároveň s jejich synonymy. Některé souvislosti pak nasvědčují tomu, že Vusín přebíral celá terminologická „hnízda“ ze Syntagma musicum M. Praetoria. Pokud Praetorius píše např.: „... Etliche aber mit hölzen Klöppeln intoniert, als: Sambuca, Barbytus, ein Hackbrett (Praetorius II, 5), je Vusínův ekvivalent „hudební nástroj (tříhranný) sambuca, barbitus, das hackbrett“ spoluurčen Praetoriem, popřípadě jinými jím ovlivněnými kompendii.

V následujících seznamech konkrét a abstrakt citujeme Vusínova česká hesla spolu s jejich latinskými a německými ekvivalenty.

Konkréta:

basa „bassus, hypate, der Bass oder Bassgeigen“
brumajzl, syn. *drndačka* „crembalum, Brumeisen“
buben „tympaanum, Trummel, Baucke“
bubeník „tympaanista, Trummelschläger, Baucker“
bubnovati „pulsare tympana, Trummel oder Baucken schlagen“
cink „buccina, Zink, Hirten-horn“
cimbál „cymballum, Cymbelwerk“
cívka „panus, glomen, Waffel, Spulen, Spul-pfeiffen“
drndačka, syn. *ustní housličky* „crembalum, Maul-trummel“
dudy, syn. *kejdy* „tibia utricularis, Sackpfeiffe, Dudlsack“
dudař, syn. *kejdař* „utricularius, Sack-pfeiffer“
fletna „tibia, Fletten“
fletnář, syn. *na fletnu pískající* „tibicen, Flettenist“
gamba, syn. *malá basička* „gamba, die Gamben“
harfa „lyra, eine Harffe“
harfeník „lyricen, Harffenist“
housle, syn. *housličky* „fides, Gayge, Fiedel“
housličky ustní, syn. *drndačka* „crembalum, Maul-trummel“
housti, syn. *na housle hráti* „ludere fides, geigen“
hráč „lusor, Spieler“
hráti na instrument „pulsare instrumentum, auff's Instrument schlagen“
hrdlo na loutně „iugum testudinis, Lautenkrag“
hřestačka/chřestačka „crepitaculum, crotalum, Kläpperlein“
hudec „fiducen, Geiger“
hudec k tanci „choraules, Tanzmacher, Spielmann“
hvízdati, syn. *pískati* „fistulare, pfeiffen“
instrument muzikální „instrumentum musicum, ein musikalisches Instrument“
jazejček „lingvula, Zunglein“
ječeni „sonitus, brausen“
jekot, syn. *ohlas* „echo, Widerschall, widerschallende Thon“

kantor, syn. *zpěvák*, syn. *korál* „cantor, Chorsinger oder Kinderlehrer“
kapellemistr, syn. *vrchní správce kůru* „phonascus, Capellen-Gesangmeister“
kejdař viz *dudař*
klavikord „clavicordium, barbitus, Clavicordium“
klaviře „manubria epistomiorum, die Clavier“
kobza, syn. *housle jisté* „pandura, Fiedelgeige“
količek na houslich, syn. *hřebíček*, *hřebička* „verticillus, Würbel an Geigen“
kolovrátek, syn. *muzikální hudba* „lyra, eine Layer“
kolovratní hudec „lyricen vel lyristes, ein Layerer“
kozmičkou neb kozmici zpívati „hirquitallire, singen gröber oder männlicher“
loutna „testudo, Lauten“
loutenik „chelyus, Lautenist“
nástroj hudebný tříhranný „sambuca, barbitus, das Hackbrett“
piskati, syn. *na pišťalu piskati* „tibia inflare, pfeiffen“
piskač, syn. *pištěc* „tubicen, fistulator, Pfeifer“
piskačka „tubicina, Pfeifferin“
pískání, syn. *hvízdání* „poppysmus, das Pfeiffen, so man den Pferden tut“
pišťala, syn. *pišťalka*, syn. *fletna* „fistula, tibia, eine Pfeife, Fletten“
pištěc viz *piskač*
pištěti „pipire, pippen wie die kleine Vögel“
pouzdro na pišťaly „tibiaurum theca, Pfeiffe-futral“
pozoun „tuba ductilis, buccina, Posaun“
prkna od měchu „tabulatum, Balgbrett“
roh křivý, syn. *šalmaje* „lituus, Krummhorn, Schalmey“
roh pastuší „buccina, Kühhorn, Hirtenhorn“
smyčec „plectrum, Fidlbogen“
strůna „corda, nervus, eine Saithen“
šalmaj „lituus, Schalmeypfeife“
kdo na šalmaji troubí „liticen, Schallmay-blaser“
trouba „tubus, tuba, eine Trompet“
trouba, syn. *pozoun* „tuba ductilis, eine Posaun“
trouba pastýřská „buccina pastoricia, Deuthorn, Hirtenhorn“
troubiti „inflare, tuba canere, trompeten, Trompete blasen“
troubiti zhůru, syn. *lermo dychtěti* „classicum canere, lärmnen blasen“
troubení syn. *zvuk trouby* „clangor, Klang“
trubač „tubicen, ein Trompeter“
trubiroh, syn. *kdož na ciňk píská anebo na roh troubí* „buccinator, Zinckenblaser“
trubice, syn. *trůba* „fistula, ein Rohr, Röhrel“
tříhraník „triangulum, Dreyangl“
varhany „organum, hydraula, eine Orgel“
varhanický instrument „instrumentum organicum, Seiten-spiel oder Insternment“

varhaník „organista, organaeda, Organist, Orgel-schlager“
ventyl v trubách „forricula, Wenteltröhrlein“
zpěvák, syn. kantor, korál „cantor, Chorsinger“
zpěvavý, syn. zpívavý pták „canora avis, oscen, Sing-vogel“
zpívati kozmičkou neb kozmicí „hirquitallire, singen gröber oder männlicher“
zvuk huby naduté, syn. baňka v ustech „scopus, der Schall von den auffgeblasenen Backen“
zvuk trouby, syn. troubení „clangor, der Klang von Trompeten, Trompeten-schall“
žalm „psalmus, Psalm“
žaltář „psalterium, Psalter“
žaltář o desíti strúnách čtverhranatý „nablium, ein Seiten-spiel Psalter genannt“
žaltářník „psalmista, Psalter-schläger“

Soubor konkrét vykazuje širokou shodu se slovníkem Velešlavínovým (29 názvů), ale také s Komenského souborem obsaženým ve spise *Dvěře jazyků odevřené*. Nově doložené názvy jsou *basa, malá basička, brumajzl, civka, drndačka, gamba, klavikord, klavíře, trouba pastýřská, tříhraník*; jsou to zčásti pojmenování přejatá (*basa, brumajzl, gamba, klavikord, klavíře*) nebo jejich kalky (*tříhraník*), řidčeji názvy domácí (*civka, drndačka*). Nové názvy hráčů se odvozují nejčastěji sufixem *-ář/-ář* (*dudař, fletnář, kejdař*), ojedinele skládáním (*trubiroh*), názvy lidových nástrojů charakteristickým sufixem *-čka* (*drndačka, chřestačka*).

Názvy *kejdař* a *dudař* jsou předtím doloženy jen v Rosově slovníku. Rukopisný slovník Václava Jana Rosy (1630–1689) dokládá, že *hudec* bylo starým synonymem k novému pojmenování *hudebník* „hráč na jakýkoli nástroj“, *hudba* je tu název jakéhokoli nástroje, kdežto *muzika* bylo pojmenování souboru lidových hudebníků („muzika hraje, až frčí“).

Abstrakta:

díl, syn. dýlka mezi dvoumi věcmi „intervallum rei, Weite zwischen 2 Dingen“
hláhol „tonus, Schall, Thon“
hlas „vox, Stimm“
hlas zatajiti „vocem comprimere, die Stimm verschweigen“
hlasitý, syn. hlásný „sonorus, laut, hell“
hloub, syn. hloubě, hlubina, hlubokost „profunditas, die Tiefe“
hlučeti „personare, schallen“
hlučení vod neb hluk velkého vojska „tremitus, Brausen oder Getöss“
hluk, syn. jekot
hra, syn. hraní „ludus vel lusus, Spiel, Spielen“
hra veselá, syn. kratochvíle, komedye „comoedia, lustiges Spiel, Comedi“
hra čtverácká „aleatorium, spitzbübisches Spiel“

hra smutná, syn. *smutná kratochvíle* „tragedia, ein Trauer-spiel“
hra kratochvílná „ludicrum, kurzweiliges Spiel“
jekot, syn. *hluk*
komedye, syn. *divadlo obecné* „comoedia, Comedy, ein öffentliches Freuden-spiel“
komedyantník „comoediastes vel comoediae author, Comedien-macher“
libozpěv, syn. *písně z veršů složené* „carmen, ein annehmlich Gesang“
lince, syn. *čárka, řádek* „linea, versus, eine Zeil, Reihe, Linie“
melodye, syn. *způsob zpěvu* „melodia, die Weiss eines Gesangs, Melodien“
mlčení v zpěvu, syn. *pausa* „pausa, eine Pause oder Stillhalten in Gesang“
nástroj hudebný „instrumentum, Instrument“
nesrovnání hlasu, syn. *skřípení* „dissonantia, Unübereinstimmung“
obrazení zvuku, syn. *odpovídání hlasu*, viz *jekot*
opětovati „repetire, wiederholen“
pění kůr, syn. *když v noci kury pějí* „gallicinum, wann die Haanen kräen“
píseň, syn. (*písně*) *zpěv*, „cantio, cantus, Gesang, das Singen“
píseň chvály „psalmus, hymnus, Lobgesang“
píseň pohřební „epicedium, Klang-lied“
píseň sladká „melodia, liebliches Lied“
píseň svatební „epithalamium, Hochzeits-lied“
píseň vítězná aneb *poražná* „carmen triumphale, ein Lied von einem Sieg oder Niederlag“
písnička, syn. *píseň* „cantilena, Gesang, ein Lied“
poslouchač „auditor, Zuhörer“
pozpěvovati „cantillare, nachsingen“
předpisk „praeludium“
puňkt „punctum, ein Punkct, Tipsel“
quarta „paranete, Gesang-seyte“
quinta „nete, Quinte“
rozlíhati „resonare, widerschallen“
rytmy „rhythmus, ein Reim“
rytmové smýšlení „poema, carmen, Gedicht“
skládati „componere, zusammenlegen“
skladač veršů, syn. *vršovec* „poeta, Poet, Dichter“
skladatel kněh, syn. *spisovatel* „scriptor, Schriftsgelehrter“
spívati „cantare, singen“
spoluznění libé „consonantia vel harmonia grata, liebliche Übereinstimmung“
spolu zpívání „symphonia, Zusammenstimmung“
srovnání hlasův, syn. *znění* „symphonia, harmonia, concentus, Zusammenstim-mung“
umění, syn. *povědomost, umělost* „scientia, Wissenschaft“
umění svobodná „artes liberales, freye Künste“

umění zpěvu „musica, ars canendi, Singkunst“
vejškati „jubilare, jauchzen“
vršovec, syn. *skladač veršů* „poeta“
vytvářitelkyně „imitatrix, die da alles nachschaffet“
znějící, syn. *zvučný* „sonorus, klingend“
znění, syn. *zvuk*, *hřmot* „Thon, Klang“
znění hlasů pěkné „concinntas, modulatio, Vollautung“
znění libé „euphonia, wohl-lautend, annemliche Klang“
zpěv/spěv, syn. *zpívání* „cantus, psalmus, Gesang“
zpěv na hlasy, syn. *nota* „modulatio, numerus, die Weiss in der Musick“
zpěv společný „symphonia, Simphonie, Zusammenstimmung“
zpívání, syn. *zpěv* „cantus, cantio, das Singen, Gesang“
zvičeti, syn. *zniti* „sonare, tinnire, klingen“
zvučeti „clangere, klingen“
zvučný, syn. *hřmotný* „sonorus, lautbar, hellklingend“
zvuk, syn. *znění*, *hřmot* „sonus, der Thon, der Klang“

Abstraktní složka terminologie zachycené ve slovníku svědčí o kontinuitě s předchozími epochami, většinu výrazů nacházíme zejména u Komenského. K nemnoha nově doloženým výrazům patří např.: *libé znění* „euphonia“, *nesrovnání hlasů*, syn. *skřípení*, *předpisk* „praeludium“, *skladač veršů*, syn. *vršovec*, *spoluzpívání*, syn. *společný zpěv* „symphonia“, *zatajiti hlas* „vocem comprime-re“, *mlčení v zpěvu*, syn. *pausa*. (Slovo *předpisk* je doloženo v Rosově slovíku v neterminologickém významu „přední zavznění před opravdivým pískaním, praeambulum in fistulando“.)

Onomatopoeica:

(Za lomítkem jsou uvedeny některé frekventované nebo důležité odvozeniny. Od uvádění latinských a německých ekvivalentů zde upouštíme.)

bečeti

blekotati / blekotný

bouchačka

brblati

bručeti

břínkati

bublati

bučeti

bukati / bukač

bzdění / ubzdnutí

cinkání

cvrlikati, syn. *šviřinkati*

dejmati, syn. *dmejchati*

drndačka, syn. *housličky ustní*

drkotání, syn. strachování
foukati / fučeti
jikání osla
hafati
hřestati
hučeti / hučení
hvízdati
hykati
chechtati se / chechtání, syn. veliký smích
chlemtati, syn. chlamcati
chramostiti se
chrápati
chraptiti
chrkati / odchrkati, odchrkávati
chrochcení svinské
chropot
chrupání ve snách
chřapavý / chřapavost
chřestěti, syn. šustěti, hučeti / chřestění, chřest, chřestačka
klapati / klapnouti
proklektávati hrdlo
kloktačka
kokrhati
koktavý
krakati
krkati
křehotati
kuckati
kukati / kukačka
kvakati
kvičeti
kviliti
lkáti
pískati / písknouti, pištěti
prděti / prdnutí, uprdnutí
reptati
řechtati / řehotati
řičeti / řičení slonové
sipěti
siptěti
skučeti
srkati

syčeti
šeplavý
šeptání
škrabati
škřečeti
škřípěti
škřipení, syn. škřehot
štěbetati / štěbetný
štekati / štekání, štekot, štekavka, štekavec, syn. jazykotepec
štkáti
šustěti, syn. chřestěti, hučeti / šoustati
šveholiti jako vlaštovice
švirinkati jako vrabec , syn. cvrlikati
tleskání
třeskot
vejskati
vejti
vrčeti jako pes
vřeštěti
vrzati
vzdychání, syn. lkání

Hudební terminologie ve slovníku Kašpara Vusína překvapivě málo obráží hudební praxi druhé poloviny 17. století. Patrně tyto aspekty lexikografa nezajímaly, protože je považoval za efemérní a málo vžitě. Slovesná tvorba této epochy však onomatopoického i hudebního výraziva dovede využívat, jak svědčí úryvek z Rosovy skladby Pastýřské rozmlouvání o narození Páně:

(...)

I velicí, i malí, jsou všickni vzhůru pastýří,
Jednomyslnými hlasy, každý Velebnému křičíce
Chvály Bohu, a nový veselý radovánky voláním
Prozpěvuji, křičejí, velikou plesajíce radostí.
Tento sobě zpívá, a jinší sobě kejdy nadejmá,
V piš'álu ten dejchá, a onenno na šalmaji vejská,
Trouby znějí rohový, a hučí nadmejchané dudky,
Housle zvučí tanečný, břinčí kolovrátky, modlánky,
Tak že běží po horách, dolinách, a lesích všudy hrozný
Hláhol: a černá v širokém hřmot mračna povětrí
Rozráží, a modrá zvučnou hřmí obloha hudbou.

(...)

Roku 1728 pořídil Antonín Rain překlad spisu Johanna Davida Heinrichena *Neu erfundene und gründliche Anweisung, wie ein Music-liebender auf gewisse vortheilhaftige Arth könne zu vollkommener Erlernung des General-Basses (...)* z r.1711. Ten se zachoval na Slovensku v opise ze čtyřicátých let (*Principia a neb nově vymyšlené gruntonní začátky, dle kterých milovníci muziky (...) mohou Bass:general pochopiti...* (Kačič 2002). Tento teoretický spis přináší několik termínů do té doby nedoložených:

accord (syn. *kryf*), *gruntonní accord* (Haupt-accord), *arie*, *bass-general*, *cifra* „signatura“, *menuet*, *prubirovatí*, *resolvirovatí*. Názvy intervalů tu zachovávají mezinárodní znění *secunda*, *tertia*, ... *nona*.

Varhanická fundamenta (*Fundamenta pro organo*), teoretický spis dochovaný v několika opisech, představující překlad z němčiny, je chronologicky obtížně zařaditelný. Z jazykového hlediska jsou v něm příznakové puristické rysy projevující se v hledání českých ekvivalentů: *fantazirování aneb hrání z mysli*; *početní znamení, totiž cifry*; *rozdílové aneb vzdálenosti, totiž intervalla*; *rozdílové dokonali a nedokonali – intervalla perfecta et imperfecta*; *dobře znějící – consonantia*; *neznějící – dissonantia*. Ojedinele se setkáváme s neologismem rosovského typu: *dokonalá znějící* jako překlad německého termínu *Perfekt Streich*. (V Rosově rukopisném Thesauru linguae Bohemicae je na str. 582 uvedeno *znějící* (idem *znění*) a *spoluznějící* jako ekvivalent latinského *consonantica* (!) a něm. *Zusammen Lautung*.) Přitom se ovšem ponechávají i termíny mezinárodní jako *reducírovat*, *resolvírovat*, *unisonus*... Běžné jsou tu samozřejmě tradiční latinismy *tercie*, *kvarta*, *kvinta*, *sexta*, *oktáva*, *nona*; *diskant*, *exemplum*, *fundamentum*.

Anonymní rukopis Schala, to jest základ muziky původem z knihovny Rajhradského kláštera, připomínaný J. Ludvovou (1985), je datovatelný zhruba do první poloviny 18. století. Přináší několik méně obvyklých či nových termínů: názvy „klíčů“: *Alamire*, *Befabemi*, *Cesolfaut*, *Delasolre*, *Elami*, *Ffaut*, *Gesolreut*; názvy not: *quadrat*, *okrouhlá*, *bílá*, *černá*, *jednou vázaná*, *dvakrát vázaná*, *tříkrát vázaná*; posuvky: *křížek*, *b*, *slovičko H* „odrážka“.

Roku 1768 vydal Johann Karl Rohn 4. díl svého tříjazyčného (německo-latinško-českého) slovníku *Nomenclator*; v něm se pojednává mj. o dobových hudebních nástrojích, jakož i o jejich výrobě. České názvy jsou zde poplatné dobovému purismu (např. *libopisk* „fagot“).

- DOBROVSKÝ, J.: Geschichte der böhmischen Sprache und Literatur. Praha 1792.
- DOBROVSKÝ, J.: Ausführliches und vollständiges deutsch-böhmisches synonymisch-phraseologisches Wörterbuch. Praha 1821.
- KAČIC, L.: Český preklad učebnice generálneho basu J. D. Heinichena (1711) z prostredia slovenských františkánov. Hudební věda, 29, 2002, 29–57.
- LUDVOVÁ, J.: Pět varhanických fundamentů. K české hudební terorii 18. a 19. století. Hudební věda, 21, 1984, 146–154.
- LUDVOVÁ, J.: Česká hudební teorie 1750–1850. Praha 1985.
- MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha 1957.
- Masarykův slovník naučný. Praha 1925–1933.
- MAYER, R.: Johann Karl Rohn und sein „Nomenclator“. Ein Beitrag zur Geschichte der tschechischen Lexikographie im 18. Jahrhundert. Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity, H 6, 1971, 43–50.
- Ottův slovník naučný. Praha 1888–1909.
- ROSA, V. J.: Thesaurus linguae Bohemicae. Neuberský opis. Elektronické zpracování, verze 0.4 (beta). Martin Stluka, Boris Lehečka, 2004. (Dostupný prostřednictvím adresy <http://gebauer.ujc.cas.cz/?o=istej/slovníky/rosathesn.>)
- RYVOLA, F.: Slovář český, to jest: slova některá česká, jak od Latinářův tak i od Němcův vypůjčená, zase napravená a v vlastní českou řeč obrácená, k užívání milovníkův české řeči. Praha 1716.
- ŠLOSAR, D. – ŠTĚDRŮŇ, M.: Česká hudební terminologie v díle J. A. Komenského. Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity, H 27–28, 1992–1993, 17–43.
- VUSÍN, K.: Dictionarium von dreien Sprachen, Deutsch, Lateinisch und Böhmisch. Praha 1700.